

शूरः इति, क्वापि शूरेऽपि मूर्तिलाघवमात्रेण अशूरः इति अविश्रान्तप्रतीयो सथा व्यवहरन्ति तद्वन्मधुरादिव्यञ्जकसौकुमार्यवर्णनां मधुरादिव्यव- हारप्रवृत्तेः अमधुरादिसाङ्गानां वर्णनां सौकुमार्यादिमात्रेण माधुर्यादिरसोपकरणानां तेषामसौकुमार्यादि रसपर्यन्तप्रतीतिवन्ध्या व्यवहरन्ति। अत एव माधुर्यादयो रलधर्माः समुचितैर्वर्णव्यज्यन्ते न तुवर्णमात्राश्रयाः। अथैषां व्यञ्जकत्वं तथोदाहरिष्यते।

गुणाः केचन दोषाभावरूपत्त्वेन प्रतिपादिताः, केचित् स्वभावोक्तिरसध्वनिगुणीभूतव्यडग्ये च अन्तर्भाविताः। प्राचीनोक्तेषु दशगुणेषु त्रयो गुणाः रसधर्माः इति प्रतिपादिताः, अन्ये सप्तगुणाः न्यकृताः। काव्यप्रकाशकारमते त्रयाणां गुणानां साक्षात्शब्दार्थधर्मत्वं न स्वीकृतम्। गुणाः उपचारेणशब्दार्थधर्माः भवन्तीत्यड्गीकृतम्। गुणविषये आचार्ये वाप्रसादद्विवेदिनां मतम्-

रेवाप्रसादद्विवेदिनः गुणविषये मौलिकचिन्तनं दर्शयन्ति यथा-

गुणस्तु पूर्णतारूप-दोषाभावात्मकः परम्⁴

काव्ये दोषरहितत्वं पूर्णतायुक्तत्वमेव गुणः। एतत् स्पष्टीकर्तुमग्रे वदन्ति यथा- या चैषा पूर्णता सैव गुणत्वेन मुनेमता।

गुणाभावे च दोषत्वं वामनेन निरीक्ष्यते॥⁵

आचार्यद्विवेदिनां मते काव्ये शब्दार्थयोजनाभ्यासजनिता पूर्णतैव दोषाभावः, यश्च अन्यैराचार्यैरपि स्वीकृतचरो भरतवामनादिभिः। नाट्यशास्त्रकारभरतमते दोषाभावोऽस्ति गुणः-

एते दोषा हि काव्यस्य मया सम्यक् प्रकीर्तिताः।

गुणा विपर्ययादेषां माधुर्यादार्यलक्षणाः॥⁶

वामनमते च गुणाभावोऽस्ति दोषः-

गुणविपर्यात्मानो दोषाः।

काव्ये केवलपूर्णतारूपमेव गुणः। दोषाभावरूपो गुणः इति भरतस्य। अत्र स्पष्टीकर्तुम् अभिनवगुप्तस्य वचनं दर्शयति। अथ गुणेषु प्रतिजानीते - एषा विपर्ययाद् गुणाः भवन्ति, एतदोषविघात एव गुणो भवतीत्यर्थः। दोषविघातक अथवा दोषाभावः गुणः। अतः दोषं स्पष्टीकुर्वन्तो वदन्ति आचार्यद्विवेदिनः यथा-

दोषाभावोप्यसावत्र प्रागभावतया स्थितः।

काव्यनिर्माणतः पूर्वं परिहारोऽस्य यन्मतः॥⁷

ततश्च दोषसामान्य विशेषाभावसंकथा।

अनुत्थानहता सैषा प्रध्वन्सं यदि संसृशेत्॥⁸

किन्तु-

प्रध्वन्सो दोष पङ्कस्य काव्यकाये कृतस्थितेः।

नैव संभाव्यते, तस्मिन् सति काव्यं नवं भवेत्॥⁹

काव्यास्वादनसमये सहदयानां कृते यदि अन्यथाप्रतीतिर्जयते अथवा काव्यस्य पूर्णतात्पूर्वमेव तन्मयता नष्टा भवति चेत् तत्र विद्यमानम् अवरोधकत्वमेव कारणम्। तस्य दोष इति नाम। अवरोधकत्वानाम् अभाव एव पूर्णता। स एव गुणः। केचन विद्वांसः अर्थसंयोजने गुणं दर्शयन्ति। तेषां काव्यशारीरे पूर्णताभावत्वं नश्यति। तदुक्तं काव्यालङ्कारकार्कारिकायां यथा-

गुणेषु रसधर्मत्वमपि केषांचन स्थितम्।
वैखरी ध्वनि पारूप्यादिकं तद्व्यञ्जनाद् गुणः॥¹⁰

अग्रेऽपि उक्तम्-

अर्थ संयोजने केचिद् दृश्यन्ते ये गुणाः बुधैः।
ते तु काव्यशारीरस्य पूर्णभावे लयं गताः॥¹¹

गुणविवेचनेन ज्ञायते यद् भरतदण्डप्रभृतिभिराचार्योर्दशगुणाः स्वीकृताः, तेषां शब्दार्थगतत्वं स्पष्टतो न प्रतिपादित् तथापि गुणलक्षणेभ्यः अनयोः शब्दार्थगता भावना दृष्टिपथमवतरति।

सन्दर्भग्रन्थसूची-

1. काव्य. सू. -3/1/1 सूत्रं वृत्तिश्च
2. ध्वन्या. -2/6
3. का. प्र. -8/66
4. काव्यालङ्कारकार्कारिका-149
5. ना. शा. 16/95
6. काव्या. सू. 2/1/2
7. काव्यालङ्कारकार्कारिका-151
8. काव्यालङ्कारकार्कारिका-152
9. काव्यालङ्कारकार्कारिका-153
10. काव्यालङ्कारकार्कारिका-154
11. काव्यालङ्कारकार्कारिका-155